

פירוש רמב"ן לנאום יהודה

פניה לחוש הצדק לצד תחנונים

מים ראשונים: בדברינו של [יהודה נראים לכל צד](#) הבאנו מגוון רחב של גישות ל"ויגש יהודה" אם היו של התרפסות וקבלת אדנות, עימות והתגוששות, כעס, חוצפה, תחנונים וכו'. הבאנו שם בקצרה גם את שיטת רמב"ן לה נקדיש כאן דף בפני עצמו. הדף שלהלן הוא גם המשך והרחבה של דברינו [אלהים יחונך בני](#) ושל [סעודת יוסף ואחיו](#) בפרשת מקץ ובנוי על דפים אלה.

ויגש אליו יהודה ויאמר בי אדני ידבר נא עבדך דבר באדני אדני ואל יחר אפך בעבדך כי כמוך כפרעה: (בראשית מה יח).¹

רמב"ן בראשית מד יח – מהו "הדבר"?

טעם ידבר נא עבדך דבר - לאמר כי דברים מועטים ידבר, לא יהיו עליו לטורח. והנכון בעיני, כי "דבר" הוא התמורה אשר יחלה פניו להחליף בנימין אחיו בו, כי לא יבקש ממנו דבר אחר, ושאר דבריו פיוס ובקשה לזה:

רמב"ן בראשית מד יט - תחנונים לצד פריטה על חוש הצדק

"אדני שאל את עבדיו" - לא ידעתי טעם לאריכות דברי יהודה בספור מה שהיה כבר ביניהם.² אריכות מול דברים מועטים לעיל

ומה שאמרו רז"ל (בראשית רבה צג ו) "וכי זו היא שְׁיִמַת עין שאמרת לשום עינך עליו?"³, אינה טענה.⁴ כי המושל שיצוה להביא אדם לפניו, לא יעשה על מנת לפטור אותו מן הרעות שיעשה, וכל שכן על הגניבה שיגנוב מבית המלך הגביע אשר ישתה בו.⁵ ומתחילה כבר שם עינו עליו לטובה וקרא לו שלום בדבר: "אלהים יחנך בני" (לעיל מג כט).⁶ ועשה לכולם לכבודו משתה לפניו בבית המלכות, והרבה משאות להם, ונתן להם בר כאשר יוכלון שאת, יותר מן הכסף שהביאו לו, כאשר פירשתי (לעיל מד א), ומה לעשות לו:⁶

¹ נאומו של יהודה בתחילת פרשתו הוא, ללא ספק, אחד הנאומים הבולטים בתנ"ך כולו ומלאכת מחשבת של תורת הנאום וכבר דנו בו רבים וטובים גם בספרות הכלל-עולמית. נראה שהסיכום התמציתי והקולע ביותר מצוי במדרש בראשית רבה צג ג שדורש את הפסוק במשלי כה יא: "תפוחי זהב במשכיות כסף, דבר דבור על אופניו - ... מה אופן זה מראה פנים מכל צד, כך היו דבריו של יהודה נראים לכל צד בשעה שדיבר עם יוסף". ראו ציטוט מוטיב זה בפתיחת רמב"ם למורה נבוכים, בתיאור כוחו של המשל. לאופני הדיבור, לצדדים ולפנים השונים בנאום יהודה, כבר הקדשנו כאמור את הדף [היו דבריו של יהודה נראים לכל צד](#) והפעם נרחיב בשיטת המיוחדת של רמב"ן.

² ראו תחילת פירוש רמב"ן לנאום יהודה: "טעם ידבר נא עבדך דבר - לאמר כי דברים מועטים ידבר, לא יהיו עליו לטורח. והנכון בעיני, כי "דבר" הוא התמורה אשר יחלה פניו להחליף בנימין אחיו בו, כי לא יבקש ממנו דבר אחר, ושאר דבריו פיוס ובקשה לזה". יהודה מבקש "דבר אחד קטן" - בדיבור אחד קצר: להתחלף עם בנימין. אז מה פשר הנאום הארוך? האם נסחף יהודה כשראה שיש לו אוזן קשבת, או שמא טעה כשהכביר מילים לפני השליט? על אילו נימים פורט יהודה בנאומו?

³ רמב"ן מתייחס כאן למדרש בראשית רבה צג ו: "בי אדוני - בייא אתה מעביר עלינו, אדוני, שכך אמרת לנו: הורידוהו אלי ואשימה עיני עליו - זו היא השמת עין?" - מדרש המבוסס על דברי יהודה במקרא: "ותאמר אל עבדך הורידוהו אלי ואשימה עיני עליו". ראו גם לשון פסיקתא זוטרותא (לקח טוב) שמרחיב את מדרש בראשית רבה בעניין זה: "אמר לו יהודה: והלא אמרת אלינו הורידוהו אלי ואשימה עיני עליו, כלומר אני מאמין לכם שהוא בחיים, עד שאשימה עיני עליו ואראה אותו. ועתה אתה אומר הוא יהיה לי עבד, זו שימת עין?". יהודה טוען כלפי יוסף שמתחילה כאשר בקשת שנביא את בנימין כי אתה רוצה "לשים עינך עליו" הייתה כוונתך לרעה. תכונת מלכתחילה את הכל בערמה. לגישה זו מתנגד רמב"ן כפי שהוא מסביר בהמשך דבריו.

⁴ שהרי ברור שמושל לא יפטור בלי עונש אדם שעשה רעה, כל שכן אם גנב את גביע המלך, ולכן טענת יהודה עפ"י המדרש איננה טענה, קובע רמב"ן. להצעת יוסף המקורית: "בזאת תבחנו ... כי אם בָּבֹא אֲחִיכֶם הֶקְטָן הֶנָּה" (בראשית מב טו) שהייתה במטרה לאמת את דברי האחים באשר למוצאם ומשפחתם, אין כל קשר עם הטענה כעת שבנימין גנב את הגביע. שום מושל לא יוותר לאדם שחטא כנגדו. מה גם שלא כתוב בתורה שיוסף אמר: "אשימה עיני עליו" - אלה דברי יהודה בנאומו כאן. ואם יורשה לנו לענות לרמב"ן ולהגן על דברי המדרש, נאמר שכוונת המדרש היא שיהודה אומר: כעת, **מתברר למפרע** ששימת העין הפכה לסימת העין ותראה בעמך כיצד ולאן התגלגלה! יהודה משכיל לשים את האצבע על "הנקודה". יוסף מתמקד כעת באירוע גביע הכסף, ואילו יהודה מדיש את שרשרת האירועים ש"גניבת" הגביע היא אירוע אחד בה. ולהלן נראה שרמב"ן עצמו משלב את מדרש בראשית רבה בפירושו.

⁵ ברכת יוסף לבנימין כאשר הוא עדיין מתנכר להם. ברכה שניתן לקרוא אותה בשני אופנים: האופן הגלוי, ברכה "מלמעלה" של שליט ואפוטרופוס כל יכול לנתין שלו, וברכה סמויה "מהצד" שרק אח אשר כנפשו יבין. ראו דברינו [אלהים יחונך בני](#), בפרט שיטת ספורנו שם: "אלהים יתן לך חן שיקרבוך אחיך וזולתם". יהודה יאמר בהמשך נאומו: "ויותר הוא לבדו לאמו ואביו אהבו". ויוסף כבר בפרשה הקודמת אומר (עפ"י ספורנו): איזה חן ייתן לך האלוהים - חן בעיני אחיך שיקרבוך שהרי יחיד אתה לאמך!.

⁶ בניגוד למדרש על השמת עין לרעה של יוסף (שמתברר כעת שהייתה מלכתחילה לרעה, כטענת יהודה עפ"י הנדרש), מדגיש רמב"ן את גישתו החיובית של יוסף מרגע שראה את בנימין. גישת יוסף התחילה אמנם בהתנכרות לאחיו והאשמתם כ"מרגלים", אך השתנתה ברגע שראה את בנימין. דבריו לבנימין "אלהים יחנך בני" הם נקודת השינוי ומשם בא המשתה שערך לכבודם והמשאות

ואשר יראה לי על דרך הפשט, שאינם רק תחנונים להעיר רחמיו, כי חשב יהודה כי האלהים הוא ירא כאשר אמר לו, וכאשר נהג עמהם חמלה כירא חטא לנחם אותם על הצער שעשה להם (לעיל מג כג).⁷

וזה ענין הסיפור, אמר לו: אנחנו באונס הגדנו באחינו זה מפני שאלת אדוני. ולא הודינו גם כן להורידו לפניך כמצותך הראשונה, רק אמרנו כי לא יוכל הנער לעזוב את אביו. אבל בנפשינו נביא אותו מפני זלעפות רעב, כי אמרת לא תוסיפון לראות פני. ולא רצה אבינו לשמוע עד היותינו כולנו בסכנה לשוב לשבור מעט אכל, ואז הודה בפחד ובדאגה. ועתה כראותו כי אין הנער, ימות בנפש מרה. ולכן תיפול נא תחינתי לפניך לרחם עלינו ועל הזקן, וקח אותי תחת הנער לעבד עולם כי טוב אני ממנו, ולך תהיה צדקה. וזה טעם כל הפרשה.⁸

ויש לומר עוד על דרך רבותינו שאמרו: "זו היא השמת עין?",⁹ יאמר: "כי כמוך כפרעה" - ראוי שתעמד בדבורך ובתיורך,¹⁰ כי על פיך הבאנו אותו באונס גדול כאשר יזכיר, ופחד לפרש לו יותר. אבל יש בסתר דבריו שהיה מעשה הגביע תחבולה מאתו להעלילם, כי למה יבקש לראותו על כרחם? וכך אמרו בבראשית רבה (צג ח): "אמר לו יהודה: תדע לך שבעלילה באת עלינו, כמה מדינות ירדו ליקח אוכל, כלום שאלת אותם כמו ששאלת לנו? שמא בַּתְּךָ אנו מבקשים או אחותנו אתה מבקש?" יאמרו כי זה היה נרמז בדבריו.¹¹

ולא הזכיר מאסר שמעון ועלילת מרגלים אתם, דרך מוסר או אימת מלכות:¹²

שנתן להם וכו'. ראו שוב דברינו [סעודת יוסף ואחינו](#) שם הערנו על שתיקתו התמוהה של רמב"ן (בסוף פרק מג) שאינו מפרש טיבה של סעודת משתה זו. כאן נראה שיש תשובה, חלקית לפחות. עפ"י רמב"ן הייתה זו סעודה לטובה, היה שם ניסיון אמיתי לפיוס (בלי להתוודע). ראו פירושו גם בתחילת פרק מד פסוק א שיש אפשרות שהשמת הכסף בפעם השנייה באמתחות אחי יוסף הייתה בידיעת האחים ושהממונה אומר להם: "ידע אדני כי עשה לכם חסד ויבקש להטיב לכם ... וידעו (האחים) בכסף כאשר ידעו במשא, כי הכירו כי נתן להם כאשר יוכלון שאת".

⁷ שינוי גישה זו של יוסף הוא הבסיס לפירוש המיוחד של רמב"ן את נאומו של יהודה – נאום שאיננו "רק תחנונים להעיר רחמיו", אלא גם פנייה אמיצה אל חוש הצדק וההגינות הכלל-אנושית. זאת, משום שראה יהודה ש"השליט" הוא אדם מוסרי וירא אלהים (השוו עם דברי סבא אבא אברהם לאבימלך, בראשית כ יא: "כִּי אֲמַרְתִּי רַק אֵין יִרְאת אֱלֹהִים בְּמִקּוֹם הַזֶּה"). ובלשונו של רמב"ן: "כי חשב יהודה כי האלהים הוא ירא כאשר אמר לו, וכאשר נהג עמהם חמלה כירא חטא לנחם אותם על הצער שעשה להם". במילים "נהג עמהם חמלה" הכוונה לסעודה שערך להם – דעה ששותפים לה גם פרשנים אחרים כרד"ק, אור החיים והעמק דבר שהבאנו בדברינו [סעודת יוסף ואחינו](#). אבל רמב"ן הולך עוד צעד גדול אחורה – לדברי יוסף במפגש הראשון עם האחים בפרק מב, שלאחר שציווה שאחד מהם ילך להביא את בנימין וכולם ייאסרו, שינה את דעתו והסכים לאסור רק אחד מהם ולשלוח את כל השאר שילכו ויביאו "שֶׁכֶר רַעְבוֹן בְּתִיכֶם". רמב"ן רואה בדברי יוסף שם: "זאת עֲשׂוֹ וְחָיו אֶת הָאֱלֹהִים אֲנִי יִרְאֶה" אמירה כנה ולא מתחזה או מתחכמת. כך גם המדרשים דוגמת אבות דרבי נתן נוסח ב פרק י שמשווה את "האלהים אני ירא" של יוסף עם "כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה" של אברהם אחרי ניסיון העקדה (בראשית כב יב), ועם דברי יונה: "ואת האלהים אני ירא" (יונה א ט); ומדרש מכילתא דרבי ישמעאל שלח – מסכתא דזיה שמקשר את ארונם של יוסף עם ארון הברית בו היו הלוחות מונחים ואומר: "היו עוברים ושבבים אומרים מה טיבן של שני ארונות הללו? ... ואומרים להם: המונח בארון זה קיים מה שכתוב במונח בארון זה. ... במונח בארון זה כתיב: לא יהיה לך אלהים אחרים וביוסף כתיב: את האלהים אני ירא".

⁸ דברי רמב"ן כאן נשמעים כתחנונים, אבל בקריאה שנייה ושלישית נראה שיש כאן גם דברים נכוחים ("לכו ונוכחה"). אמנם לא כמדרשים שיהודה היה נכון לעימות ואף להתגוששות של ממש מול יוסף, אך גם לא כתחנונים ובקשת חמלה גרידא, אלא כדברים שאדם שקול יבחר לומר כאשר הוא מניח שהאיש שעומד מולו איננו שליט עריץ אלא שליט שחשוב לו גם להיראות הוגן וצודק. נחזור ונבחן ביושר מה היו "הדברים" בינינו, אומר יהודה ליוסף, אתה כפית עלינו את כל המהלך הזה, גם כאשר אמרנו לך שהבאת אחינו הקטן היא סכנת נפשות (לו ולאביו, ראו פירוש אבן עזרא על הפסוק: "ועזב את אביו ומת" שיש להוסיף פסוק זה לפסוקים שאין להם הכרע היינו ניתנים ליותר מקריאה / חלוקה אחת אם יעקב ימות או בנימין). עשינו כמצוותך משום שהגענו עד פת לחם. המשפט המסכם "ולכן תיפול נא תחינתי לפניך לרחם עלינו ועל הזקן ... ולך תהיה צדקה", מתמצת את שיטת רמב"ן: בקשת רחמים לצד עשיית צדק בסיסי. הפסוק במשלי יח כג (עליו נאמרו מדרשים רבים) אומר: "תַּחֲנוּנִים יְדַבֵּר רֵשׁ וְעֲשִׂיר יַעֲנֶה עֲזוֹת", רמב"ן יאמר: עשיר ברוחו שמרגיש שהצדק איתו יכול לדבר תחנונים בעזות. "זה טעם כל הפרשה".

⁹ כאן חוזר רמב"ן ומאמץ, חלקית לפחות, את מדרש בראשית רבה על "שימת עין" שדחה לעיל. ראו הערה 3.
¹⁰ מילה זו התחבטו בה פרשני רמב"ן וחוקריו. בכתבי יד מסוימים היא איננה קיימת כלל ואחרים מציעים לקרוא אותה במובן של בחיובך (במה שהתחייבת) או בחקירתך (במה שחקרת אותנו שאמרת מרגלים ועכשיו אתה יודע שלא כך). ראו תורת חיים ופירוש רמב"ן על התורה בהוצאת מוסד הרב קוק מהדורת הרב שיעורל שמציע ש"תיורך" הוא לשון מליצית לחכמה וחקירה על בסיס הפסוק בשיר השירים: "ונתתי את לבי לדרוש ולתור בחכמה". בין כך ובין כך, רמב"ן רואה במשפט "כי כמוך כפרעה" ביטוי של כבוד ליוסף, בדרכו של רש"י שמפרש: "חשוב אתה בעיני כמלך - זה פשוט", ולא כמדרשים שרואים בביטוי זה קריאת תיגר חמורה. מדוע? כי מי שפונה לחוש הצדק או לתחנונים אבל מעמדה זקופה, לא ראוי שינקוט בלשון מתריסה. יהודה כאילו אומר ליוסף: אתה כפרעה נחשבים למנהיגים. וממנהיג יש ציפיות.

¹¹ לאחר שביסס את שיטתו המשלבת תחנונים עם פנייה לחוש הצדק וההגינות (והמנהיגות), חוזר רמב"ן ונעזר במדרש בראשית רבה שדחה בראשית דבריו, אך בצבע ובטון שלו. את דברי המדרש "וכי זו היא שימת עין שאמרת לשום עינך עליו?" אפשר כעת לפרש כרמז של יהודה ליוסף שהוא יודע שכל סיפור גניבת הגביע הוא תחבולה ועלילה. מדוע? משום שאתה יוסף נוהג כלפינו באפליה בהשוואה לרבים אחרים שבאים לשבור אוכל במצרים? את כולם אתה מתחקר ככה? לכולם אתה מצווה שיביאו את כל בני ביתם אליך ורק אז תפסיק לחשוף אותם כמרגלים ותסכים למכור להם אוכל? טענת אפליה (טענה שכיחה כנגד אנטישמיות) גם היא סוג של פנייה לחוש הצדק הטבעי – טענת הגנה מן הצדק. בה בעת יהודה לא אומר את הדברים במפורש, ובלשון רמב"ן: "פחד לפרש לו יותר", "יש בסתר דבריו". אל תציג בפני השליט כל מה שאתה יודע וכל מה שאתה באמת חושב עליו. ובהמשך דבריו שם מוסיף רמב"ן: "ולא הזכיר מאסר שמעון ועלילת מרגלים אתם, דרך מוסר או אימת מלכות". נראה שרמב"ן למד כלל זה אישית, בוויכוחיו עם הנוצרים, בחסות "נייטרלית" של מלכי תקופתו. אל תתפתה לאמירות כמו: יש לך את חסות, דבר הכל ללא מורא.

¹² לא הכל צריך להזכיר ...

רמב"ן בראשית מד כז – בני האשה ברצון

"אתם ידעתם כי שנים ילדה לי אשתי" – אם יאמר שהוא יחיד לאמו, מה טעם בזה שתרד שיבתו ברעה שאולה, אחרי שיש לו כמה בנים רבים ובני בנים, ואמו כבר מתה, לא תבכה עליו בפניו.¹³ אבל הטעם, כי יעקב לא לקח אשה מדעתו רק רחל, וזה טעם ילדה לי "אשתי", כי לא נולדו לי מאשה אשר היא אשתי ברצוני, רק שניים. ושמתי אהבתי בהם כאילו הם יחידים לי, והשאר כבני פילגשים הם אלי.¹⁴ ואחיו מת, וזה לבדו בני יחידים אשר אהבתי.¹⁵ ולכן יקדים הכתוב רחל ללאה, "כרחל וכלאה אשר בנו שתיהם את בית ישראל" (רות ד יא), "ויקרא לרחל וללאה השדה" (בראשית לא ד), כי היא הקודמת במחשבתו. ואמרו המפרשים כי לכך יאמר בסדר הזה (להלן מו יט) בני רחל אשת יעקב, כי היא תקרא אשתו באמת בלא מרמה.¹⁶

שבת שלום

מחלקי המים

מים אחרונים: נראה שבפירושו של רמב"ן לנאום יהודה בפרשתנו, מהדהדת גם דמותו של רמב"ן האיש ומנהיג הקהילה בעת שעמד בראש מורם בויכוח ברצלונה (עם המומר פבלו כריסטיאני) ואף זכה לאהדתו ולהבטחתו של חיימה מלך ארגון שהוויכוח יהיה הוגן. אפשר שרמב"ן ראה עצמו בדומה ליהודה פונה ובונה על חוש הצדק והיחס האנושי, אלא שהאיש מולו עמד לא היה יוסף ורמב"ן שלא כיהודה של סוף הנאום, לא היה מוכן להתחנן כל כך. סוף סוף מי שעמד מולו היה יהודי שהשתמד ולא אח או בד. בדגש על חוש הצדק מכוון רמב"ן למלך ארגון שהבטיח לו וויכוח הוגן. בניגוד לסוף הטוב של סיפור יוסף ואחיו, רמב"ן שאמנם ניצח בוויכוח נאלץ לאחר תקופה מסוימת לעזוב את ספרד ועלה לארץ (ויהודה וכל בית יעקב ירדו למצרים). ראו דברינו פיתוחי חותם בפרשת תצוה על החותם שהשאיר רמב"ן בארץ (תרתי משמע). ובספרם של יוסי עופר ויהונתן יעקבס תוספות רמב"ן לפירושו לתורה מצוי ניתוח מעניין של פירוש רמב"ן לנאום יהודה ובו השינויים והתוספות שיש בין מהדורה ראשונה ובין מה שהוסיף וחיידש רמב"ן כשעלה לארץ.

¹³ לאבא יש הרבה ילדים מהרבה נשים. לאמא יש רק את הילדים שלה. כשילד נפטר הוא מת לאמו יותר מאשר לאביו. האם היא בעיקר וזו שמתאבלת – לאבא יש ילדים אחרים. אז למה כאן נוקט המקרא בלשון "אשתי" ולא "אמם" – האמא של השניים.

¹⁴ אבל לא ככה אצל יעקב, אומר יהודה ליוסף, מבאר רמב"ן. ליעקב הייתה רק אשה אחת וממילא רק שני בנים! כל שאר הילדים הם כבני פילגשים!! כולל יהודה הדובר!!

¹⁵ ובנקודה זו 'תפס' יהודה את יוסף שומע כאן לראשונה שיעקב חושב שהוא מת "טורף טורף יוסף" ואם כעת גם בנימין לא יחזור, אז לא נותר כלום מהאשה האמיתית (שנפטרה כבר בדרך לחברון) ושני הבנים! אולי זה מה ששכנע את יוסף להפסיק להתנכר.

¹⁶ אי אפשר לצטט את פירוש רמב"ן לנאום יהודה בלי להזדקק גם לדברים אלה. ראו שוב דברי רמב"ן לעיל: "לא ידעתי טעם לאריכות דברי יהודה בספור מה שהיה כבר ביניהם" ובתחילת פירושו לנאום יהודה (הערה 2 לעיל): "טעם ידבר נא עבדך דבר – לאמר כי דברים מועטים ידבר, לא יהיו עליו לטורח". אך הנאום נמשך ונגרר ומסתבר שגם על מנת להשיג 'דבר אחד' בלבד – "הוא התמורה אשר יחלה פניו להחליף בנימין אחיו ב" נדרש צעד נוסף. תחנונים נכוחים המהולים בפנייה לחוש הצדק "ולך תהיה צדקה", כנראה לא מספיקים. יהודה נאלץ לפרוט על נימי הנפש העדינים ביותר שלו עצמו (ואולי גם של יוסף בהנחה שהוא כבר מזהה וחש שהוא השליט). יהודה מצטט את יעקב שאומר לאחים טרם ירידתם השנייה למצרים עם בנימין: "אתם ידעתם כי שנים ילדה לי אשתי: ויצא האחד מאתי ואמר אך טרף טרף ולא ראיתי עד הנה: ולקחתם גם את זה מעם פני וקרהו אסון והורדתם את שיתבי בְרָעָה שְׂאֵלָה". רמב"ן לא מהסס לקחת דברים אלה עד הקצה ממש ולשים בפי יהודה את וידי אהבתו האמיתית של יעקב לרחל שהיא בעצם "אשתי". כאן היא לא אמו או אמם של בנימין והאח ההוא "שאיננו", שזה מה שהיינו חושבים שירכך סופית את יוסף, כאן היא האשה היחידה והאמיתית של יעקב: "כי יעקב לא לקח אשה מדעתו רק רחל, וזה טעם ילדה לי "אשתי", כי לא נולדו לי מאשה אשר היא אשתי ברצוני, רק שנים, ושמתי אהבתי בהם כאלו הם יחידים לי, והשאר כבני פילגשים הם אלי. ואחיו מת, וזה לבדו בני יחידים אשר אהבתי". פעמיים שומע יוסף התייחסות אליו מפי האחים במקרא: הראשונה במפגש הראשון עם האחים שאומרים: "ואחיו מת" ופעם שנייה כאן בנאום יהודה: "טורף טורף". אך מעל לכל, הוא שומע כאן שאמו רחל היא האישה האהובה, היא "האשה" של יעקב וכל שאר הבנים (כולל יהודה עצמו), נחשבים כבני פילגשים! האם בפירוש זה משנה רמב"ן את גישתו הבסיסית של תחנונים מהולים בפנייה לחוש הצדק? האם יהודה שביקש לעמוד בגו זקוף אל מול יוסף נאלץ בסוף לשנות כיוון ולפנות לרגש הכי אינטימי ועמוק? ליחסי המשפחה הכי כמוסים ולכנות עצמו בן פילגשים? או אולי גם כאן מסתתרת "ולך תהיה צדקה" וגם תחנונים אלה עדיין משולבים עם חוש הצדק המצופה משליט נאור? נשאר זאת לשיפוטם של שואבי המים הנאמנים ונשמח לשמוע מהם לקח טוב. שוב חזרנו והקדשנו לנושא אחרון זה דף מיוחד בשם שנים ילדה לי אשתי.